

بررسی تطبیقی دلالت آیه «فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظِرِينَ» بر

انتظار امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف از منظر فریقین*

سید ضیاءالدین علیانسیب^۱

مرتضی عبدی چاری^۲

راحله کامران آزاد^۳

چکیده

مفهوم انتظار در آیه «فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظِرِينَ» از انتظار عذاب تا فرج مهدوی، نیازمند بررسی تطبیقی تفاسیر فریقین است. هدف نوشتار حاضر، بررسی تطبیقی معنا و متعلق انتظار در تفاسیر فریقین است. گردآوری اطلاعات پژوهش به صورت کتابخانه‌ای با مطالعه مهم‌ترین تفاسیر شیعی و اهل سنت انجام گرفت و نظرات علمای فریقین احصا گردید. پردازش تحقیق به صورت تطبیقی انجام یافت و اشتراکات و افتراقات تفاسیر فریقین در معنا و متعلق انتظار مشخص شد؛ در مواردی نیز تحلیل قرآنی و روایی بر آن افزوده شد. یافته‌های پژوهش نشان داد: علمای شیعه و اهل سنت در سه مورد؛ انتظار نزول عذاب، انتظار داوری خداوند و انتظار پاسخی در برابر درخواست معجزه از مشرکان، دیدگاه مشترکی دارند. لکن گروهی از مفسران شیعه انتظار امر و سنن خداوند را مطرح کرده و گروه دیگری با استناد به روایات تفسیری، «فَانْتَظِرُوا» را انتظار فرج معنا کرده‌اند. دو دیدگاه افتراقی شیعی با دیدگاه‌های مشترک فریقین قابل جمع است؛ چراکه ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف سنت الهی، قضای خدا و عذاب مخالفان انبیاء در پایان تاریخ است.

واژگان کلیدی

انتظار، فرج، اهل سنت، شیعه، قرآن، آیات مختص.

مقدمه

یکی از آیاتی که مفسران قرآن کریم در تفسیر آن، اختلاف جدی دارند، عبارت «فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظِرِينَ» است که در سه آیه (اعراف: ۷۱؛ یونس: ۲۰؛ یونس: ۱۰۲) به کار رفته

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۴

۱. دانشیار گروه قرآن و حدیث دانشگاه حضرت معصومه علیها السلام، قم، ایران (نویسنده مسئول) (z.olyanasab@hmu.ac.ir).

۲. استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران (m.abdichari@isca.ac.ir).

۳. سطح چهار تفسیرتطبیقی مؤسسه آموزش عالی معصومیه، قم، ایران (Kamranazad.r@gmail.com).

است. بعضی محدثان و مفسران شیعه، روایاتی نقل کرده‌اند که منظور از انتظار در این عبارت را انتظار فرج می‌دانند. در دیگر منابع تفسیری شیعه و منابع اهل سنت، نظرات دیگری در مورد این عبارت بیان شده است.

اهمیت بحث از صحت و سقم این مطلب از آن جهت است که انتظار فرج یکی از بهترین اعمال در عصر غیبت است و روایات فراوان و کتاب‌های متعددی در آن خصوص، نگارش یافته است. هدف نوشتار پیش‌رو، بررسی تطبیقی تفاسیر و منابع حدیثی شیعه و اهل سنت، در مورد عبارت «فَإِنْتَظِرُوا إِلَيَّ مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظَرِينَ» است تا از طریق آن منظور از انتظار در این آیه و زمینه‌ی شناخت بیشتر معانی آیات و صحت و سقم دیدگاه‌ها روشن شود. عدم طرح این مبحث در کتب و مقالات به صورت مستقل، ضرورت نگارش نوشتار پیش‌رو را نمایان ساخته است.

این مقاله با بهره از آیات، روایات، منابع تفسیری و شرح حدیث از شیعه امامیه و اهل سنت و نیز با بهره از عقل و با ابزار کتابخانه‌ای به جمع‌آوری اطلاعات نموده و با روش تطبیقی به پردازش اطلاعات پیرامون بررسی عبارت «فَإِنْتَظِرُوا إِلَيَّ مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظَرِينَ» می‌پردازد و درصدد پاسخ به این سؤال است که دیدگاه تفاسیر شیعه و اهل سنت درباره این تعبیر چیست؟ اشتراکات، افتراقات و عوامل آن در تفسیر آیه چیست؟

نوشتار حاضر می‌تواند به درک بهتر پویایی تعاملات اجتماعی میان دوگروه شیعه و اهل سنت کمک کند و با تحلیل دقیق مفهوم انتظار در عبارت «فَإِنْتَظِرُوا إِلَيَّ مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظَرِينَ» به دنبال ارائه چارچوب برای مدیریت انتظار و ارائه راهکارهای مؤثر برای حل اختلاف بین طرفین است.

در مورد این آیه پیشینه قابل توجهی در تفاسیر و کتب روایی شیعه و اهل سنت وجود دارد. این آیه به دلیل ابهام در مصداق منتظرین و ارتباط احتمالی با مفهوم انتظار فرج، همواره مورد توجه تفسیرهای گوناگون قرار گرفته است. با جستجوی فراوان در کتب و مقالات، منبعی که به بررسی تطبیقی این آیه از منظر فریقین پرداخته باشد یافت نشد. فقط شیخ علی کورانی عاملی در جلد هفتم کتاب معجم احادیث الامام المهدی، آیه «فَإِنْتَظِرُوا إِلَيَّ مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظَرِينَ» را به انتظار ظهور امام مهدی عَلَيْهِ السَّلَام تفسیر نموده و احادیث آن را بیان کرده‌اند. غلامحسین تاجری نسب نیز در مقاله مهدویت در قرآن: آیات مختص، آیه را مربوط به امام مهدی عَلَيْهِ السَّلَام می‌داند و ذیل آن به دو حدیث اشاره می‌کند. همچنین محمدعلی رضایی در پاورقی مقاله آیات مهدویت در قرآن از منظر احادیث تفسیری این آیه را جزء آیات مرتبط با مهدویت ذکر

کرده است. در این منابع هر چند به طور کلی به این آیه پرداخته شده ولی تعبیر «فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظِرِينَ» به صورت مستقل مورد بحث و پژوهش قرار نگرفته است. نوشتار حاضر درصدد است دیدگاه‌های فریقین را در این خصوص به صورت تطبیقی و تحلیلی مورد مطالعه قرار دهد.

مفهوم‌شناسی

لازم است واژه‌های انتظار، فرج و آیات مختص بررسی شود.

۱. انتظار

واژه‌های «فَانْتَظِرُوا» و «مُنْتَظِرِينَ» از ریشه «ن ظ ر» است. نظر در لغت سه کاربرد دارد: - به معنای تأمل و دقت در چیزی با چشم به کار می‌رود (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۴۴۴؛ جوهری، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۸۳۰).

- بازگرداندن چشم ظاهر و باطن برای دیدن و درک شی که گاهی از آن تأمل و بررسی اراده می‌شود و گاهی منظور از آن، معرفت حاصل بعد از فحوص است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۴ق، ص ۸۱۲).

- نظر به معنای انتظار و به تأخیر انداختن به کار رفته است (جوهری، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۸۳۰؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۴ق، ص ۸۱۳).

انتظار از ماده «نظار» باب إفعال، به معنای انجام ندادن کار، توقف کردن و مهلت دادن است (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۸، ص ۱۵۶؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۵، ص ۲۱۶). «فانتظروا» در آیات مدنظر فعل امر از همین باب و به معنای انتظار چیزی را کشیدن است.

بنابراین ماده «ن ظ ر» در لغت به معنای توجه به چیزی ظاهری یا باطنی به همراه دقت و تأمل در آن، است. این ماده همچنین به معنای توقف از انجام فعل و انتظار چیزی را داشتن است.

اگرچه واژه انتظار، اصطلاح خاصی است تعریف جامع و مانعی برای این واژه ذکر نشده، بلکه بیان شرح الاسمی است: عصر انتظار یعنی از زمان غیبت صغری انتظار و امید به آینده بهتر، ایمان به پیروزی عدالت و حقیقت، باور داشتن به نابودی قطعی پلیدی و ناپارسایی و بیدادگری در پایان از ارکان مهم ادیان زنده جهان است (علیانسب، ۱۴۰۲، ج ۱، ص ۲۹۹).

امروزه از انتظار دو نوع برداشت می‌شود: انتظار مثبت: به معنای آمادگی و تربیت نیرو در همه زمینه‌ها و حالتی سازنده و تکاملی که تعهدآور، نیروآفرین و تحرک‌بخش است. انتظار

منفی: به معنای رها کردن کار و تسلیم شدن که ویرانگر، اسارت بخش و فلج کننده است. برداشت منفی از انتظار باعث تعطیلی حدود و مقررات اسلامی و نوعی اباحی گری محسوب می شود و با موازین قرآنی و اسلامی وفق نمی دهد.

اندیشمندانی مانند امام خمینی، شهید صدر و شهید مطهری که انتظار مثبت را مطرح کرده اند، شخصیت های ژرف اندیش فکری بودند که رهبری فعالیت های بزرگ و جهادی را نیز عهده دار شدند و بخش مهمی از عمر خود را در مسیر حرکت های سیاسی اجتماعی صرف کردند. از نظر این صاحب نظران مفهوم انتظار همسان و ملازم با کنشگری، تلاش و قیام است نه بی تفاوتی اجتماعی در برابر ظلم و فساد. اما کسانی که انتظار را در حد امور فردی و قلبی معنا کرده اند، نگاه اشتغالی نداشته صرفاً به ظواهر برخی احادیث اتکا کرده اند (علیانسب، ۱۴۰۲، ج ۱، صص. ۳۰۰-۳۰۲).

۲. فرج

معنای لغوی: این واژه در کتب لغت به رفتن غم (فراهِیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۶، ص. ۱۰۹) و برطرف شدن اندوه (ابن سیده، ۱۴۲۱ق، ج ۷، ص. ۳۹۸؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۴ق، ص. ۶۲۸) معنا شده است. ابن فارس نیز درباره معنای این واژه گفته: فرج دارای اصل صحیحی است که بر گشایش بر چیزی دلالت می کند (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص. ۴۹۸).

انتظار فرج در اصطلاح به معنای انتظار وعده الهی و تلاش برای آمادگی روحی و جسمی است برای روزی که ظهور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف باعث گشایش در همه شئون زندگی بشر شود (فروهی، ۱۳۸۴، صص. ۸۰-۸۱).

۳. آیات مختص

آیات مهدویت در قرآن کریم به سه دسته تقسیم می شود: (الف) آیات مشترک: به آن دسته از آیات گفته می شود که علمای شیعه و اهل سنت در اعتقاد به مهدوی بودن آیه مشترک هستند؛ (ب) آیات متبع: آیاتی که طبق اعتقاد یکی از دو گروه مذکور از آیات مهدویت است و گروه دیگر تبعیت کرده است؛ (ج) آیات مختص: به آیاتی گفته می شود که فقط طبق نظر یک گروه از آیات مهدویت به حساب می آید و به آیات مختص شیعه و آیات مختص اهل سنت تقسیم می شود. آیه مدنظر از آیات مختصی است که طبق نظر شیعه از آیات مهدویت به شمار می رود.

اصل انتظار از دیدگاه مفسران

اعتقاد به ظهور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف و اصل انتظار مورد اتفاق علمای فریقین است.

انتظار ظهور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف از متواترات روایی شیعه و اهل سنت است، لکن در شیعه به عنوان یک اصل مسلم اعتقادی است. وجوب این اعتقاد در روایات اهل بیت علیهم السلام آمده است. عبدالعظیم حسنی از امام جواد علیه السلام درباره قائم سؤال می‌کند. امام جواد علیه السلام می‌فرماید:

يَا أَبَا الْقَاسِمِ إِنَّ الْقَائِمَ مِنَّا هُوَ الْمُهْدِيُّ الَّذِي يَجِبُ أَنْ يُنْتَظَرَ فِي غَيْبَتِهِ وَيُطَاعَ فِي ظُهُورِهِ وَ هُوَ الثَّلَاثُ مِنْ وُلْدِي وَ الَّذِي بَعَثَ مُحَمَّدًا بِالنَّبُوَّةِ وَ حَصَّنَا بِالْإِمَامَةِ إِنَّهُ لَوْ لَمْ يَبْقَ مِنَ الدُّنْيَا إِلَّا يَوْمٌ وَاحِدٌ لَطَوَّلَ اللَّهُ ذَلِكَ الْيَوْمَ حَتَّى يَخْرُجَ فِيهِ فَيَمْلَأَ الْأَرْضَ قِسْطًا وَ عَدْلًا كَمَا مِلْتُمْ جَوْرًا وَ ظُلْمًا وَ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى لَيُصْلِحُ لَهُ أَمْرَهُ فِي لَيْلَةٍ كَمَا أُصْلِحَ أَمْرَ كَلِيمِهِ مُوسَى إِذْ ذَهَبَ لِيَقْتَسِمَ لِأَهْلِيهِ نَارًا فَرَجَعَ وَ هُوَ رَسُولُ نَبِيِّ نَمَّ قَالَ أَفْضَلَ أَعْمَالِ شِيعَتِنَا ائْتِظَارُ الْفَرَجِ (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ج ۲، ص ۳۷۷)؛

ای ابالقاسم قائم از ما مهدی است که در زمان غیبت، انتظار و در زمان ظهور اطاعتش واجب است. او سومین نسل از فرزندان من است. به خدایی که محمد را به نبوت مبعوث و ما را به امامت مخصوص گردانید سوگند، اگر از دنیا مگر یک روز باقی نمانده باشد، خداوند آن روز را آن قدر طولانی کند تا مهدی ظهور کند. پس زمین را از قسط و عدل پر کند چنان که از ظلم و جور پر شده است. خداوند تبارک و تعالی کار او را در یک شب اصلاح کند چنان که کار موسی را اصلاح کرد. آن گاه که رفت شعله آتشی بردارد و با مقام رسالت و نبوت برگشت. سپس فرمود: بهترین اعمال شیعیان ما انتظار فرج است.

البته عبارت «لَوْ لَمْ يَبْقَ مِنَ الدُّنْيَا إِلَّا يَوْمٌ وَاحِدٌ لَطَوَّلَ اللَّهُ ذَلِكَ الْيَوْمَ» متواتر فریقین است. انتظار ظهور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف علاوه بر شیعه در میان اهل سنت نیز مورد پذیرش است. در منابع اهل سنت آمده:

مسلمانان خروج مهدی از اهل بیت را انتظار می‌کشند که زمین را از عدالت لبریز می‌کند، چنان که از ستم پر شده است (ابن قیم جوزی، بی تا، ج ۲، ص ۳۳۸).

مفهوم انتظار در روایات اهل سنت نیز به چشم می‌خورد. قندوزی حنفی انتظار فرج در روایت «أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ ائْتِظَارُ الْفَرَجِ» را انتظار ظهور مهدی می‌داند (قندوزی حنفی، بی تا، ج ۳، ص ۳۹۷).

علمای اهل سنت در مورد ظهور حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف ادعای تواتر کرده‌اند. سفارینی می‌گوید:

حق این است که مهدی غیر از عیسی است و قبل از عیسی خروج خواهد کرد. روایات خروج مهدی به حد تواتر رسیده به نحوی که عقیده به مهدی یکی از معتقدات

علمای اهل سنت شمرده می‌شود (سفارینی، ۱۴۰۲ق، ج ۲، ص ۸۴).

شباهت‌ها در تفسیر عبارت «فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ»

عبارت «فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ» در دو سوره و سه آیه از آیات قرآن کریم به کار رفته است (اعراف: ۷۱؛ یونس: ۲۰؛ یونس: ۱۰۲). مفسران فریقین در مورد این آیات نظرات مختلفی بیان کرده‌اند. برخی علمای شیعه و اهل سنت در مواردی از این نظرات مشترک هستند.

۱. نزول عذاب

تفسیر واژه انتظار در این آیات به انتظار عذاب یکی از نظرات مشترک مفسران فریقین است.

دیدگاه مفسران اهل سنت

برخی مفسران اهل سنت، تعبیر «فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ» را انتظار نزول عذاب می‌دانند. این دسته از مفسران معتقدند؛ انتظار در آیه ۷۱ سوره اعراف به معنای انتظار نزول عذاب، تهدید و وعید برای قوم هود است به این دلیل که به جای پرستش خداوند به عبادت بت‌ها می‌پرداختند (ابن جوزی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۱۳۴؛ بغوی، ۱۴۲۰ق، ج ۲، ص ۲۰۳؛ ابوحیان، ۱۴۲۰ق، ج ۵، ص ۹۰).

طبق این دیدگاه «فَانْتَظِرُوا»، انتظار نزول عذابی است که قوم هود در آیه قبل در عبارت «فَاتِنَا بِمَا تَعِدُنَا»، درخواست می‌کردند:

تو به طرف ما آمده‌ای تا خدای یگانه را عبادت کنیم و آنچه پدران مان می‌پرستیدند را رها کنیم. اگر راست می‌گویی آن عذابی که وعده می‌دهی، بیاور. این عذاب به این جهت است که حق آشکار شده بود ولی آنها بر عناد و جهالت مصر بودند (آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۳۹۷).

حاصل کلام آیه این است که قوم هود بر تقلید از روش گذشتگان خود در پرستش بت‌ها و عدم تسلیم در برابر دلیل‌های پیامبرشان، اصرار ورزیدند، به همین دلیل خداوند بر کفرشان افزود و غضب خود را به آنها اختصاص داد. آن‌گاه با استفهام انکاری بیان شده: «أَتَجَادِلُونَنِي فِي أَسْمَاءٍ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ وَآبَاؤُكُمْ مَا نَزَّلَ اللَّهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ»؛ آیا در مورد نام بت‌هایی که خود و پدران تان به این نام خوانده‌اید مجادله می‌کنید؛ در حالی که این نام‌گذاری بدون بینه است. دلیل تویخ این است که آنها بت‌ها را اله خود می‌خواندند و یکی را عزیزی برگرفته از نام عز خداوند و دیگری رالات نامیده بودند، در حالی که برای این بت‌ها، الوهیتی وجود ندارد.

سپس، حضرت هود آنها را وعید می‌دهد منتظر عذابی باشید که به جهت عبادت این بت‌ها نازل می‌شود، من نیز منتظرم (فخررازی، ۱۴۲۰ق، ج ۱۴، صص. ۳۰۳-۳۰۴).

خداوند در آیه بعد می‌فرماید: «فَأَنْجَيْنَاهُ وَالَّذِينَ مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَقَطَعْنَا دَابِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَمَا كَانُوا مُؤْمِنِينَ؛ پس او با کسانی که همراه وی بودند به رحمت خویش نجات دادیم و نسل کسانی که آیه‌های ما را تکذیب کرده بودند، و مؤمن نبودند، قطع کردیم» (اعراف: ۷۲).

این آیه دلیلی است بر این که منظور از «فائتظروا»، وعیدی از رسول به قومش به خاطر مجادله در مورد نام‌های بت‌هاست که هیچ سود و زبانی برایشان ندارد (ابن کثیر، ۱۴۱۹ق، ج ۳، ص. ۳۹۰).

مطابق نظر این دسته از مفسران، این عبارت در آیه ۲۰ سوره یونس نیز به معنای انتظار نزول عذاب است. خداوند در ابتدای آیه درخواست معجزه توسط مشرکان را بیان می‌کند: «وَيَقُولُونَ لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ». در ادامه به پیامبر ﷺ می‌فرماید: «فَقُلْ إِنَّمَا الْغَيْبُ لِلَّهِ» یعنی آنچه از نزول نشانه‌های مقترحه باز می‌دارد، امری غیبی است که فقط خدا از آن خبر دارد؛ پس به درخواست‌کنندگان نشانه‌های عذاب گفته می‌شود: منتظر نزول آن چه مطرح می‌کنید، باشید. من نیز منتظرم خداوند به خاطر سرکشی شما چه می‌کند (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص. ۳۳۷).

سیوطی روایتی نقل می‌کند که در مورد عبارت «فائتظروا ائیی معکم من الممتظرین» می‌گوید: «خَوَّفَهُمْ عَذَابَهُ وَ عَقُوبَتَهُ» (سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۳، ص. ۳۰۲). در این روایت مقصود از «فائتظروا»، ترساندن از عذاب و عقوبت خداوند است.

این گروه از مفسران همچنین در آیه ۱۰۲ سوره یونس، «فائتظروا» را به معنای انتظار هلاکت می‌دانند. در این آیه آمده: «فَهَلْ يَنْتَظِرُونَ إِلَّا مِثْلَ أَيَّامِ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِهِمْ» آیا جز روزگار کسانی که قبل از آنها بودند و عذاب الهی بر آنها نازل شد، انتظار می‌برند. در ادامه می‌فرماید: «قُلْ فَأَنْتَظِرُوا ائیی معکم من الممتظرین» پیامبر به آنها بگو منتظر هلاکت من باشید، من نیز منتظر هلاکت شما هستم (بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص. ۱۲۵). انتظار هلاکت در این تفاسیر به معنای انتظار نزول عذاب است.

مطابق تفاسیر فوق مشخص می‌شود معنای انتظار در میان این گروه از اهل سنت، نزول عذاب به دلیل درخواست معجزات اقتراحی، تکذیب پیامبران و... است.

نظر مفسران شیعه

برخی از علمای شیعه ذیل آیه ۷۱ سوره اعراف، «فَأَنْتَظِرُوا» را انتظار نزول عذاب معنا کرده- اند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴، ص. ۶۷۵؛ طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۸، ص. ۱۷۹؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸، ج ۸، ص. ۲۵۵؛ کاشانی، ۱۴۲۳، ج ۲، ص. ۵۴۶؛ کاشانی، ۱۳۶۳، ج ۴، ص. ۵۳؛ اشکوری، ۱۳۷۳، ج ۲، ص. ۵۲؛ شبیر، ۱۴۱۰، ص. ۱۷۷؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹، ج ۱۰، ص. ۱۶۸؛ جوادی آملی، ۱۳۹۳، ج ۲۹، ص. ۳۲۳).

مطابق این آیه، جواب حضرت هود علیه السلام به بت پرستان قوم خود این بود که اصرار آنها بر عبادت بت به پیروی از پدران شان باعث دوری از خداوند با غضب الهی می شود. عذابی که در نزول آن عجله داشتند، نازل می شود و آنها را هلاک می کند. این مطلب، کنایه از امر به انتظار عذاب است. در ادامه آیه خبر می دهد که هود نیز مانند آنها در انتظار نزول عذاب بود (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۸، ص. ۱۷۹؛ مغنیه، ۱۴۲۴، ج ۳، ص. ۳۴۸).

البته باید توجه داشت صیغه امر اگر در خطاب خدا و رسول بدون قرینه باشد، بر وجوب دلالت دارد. این صیغه گاهی بر معانی دیگری مثل ندبه، اباحه، تهدید و دعا نیز دلالت دارد. ابن سبکی ۲۶ معنا و ابن نجار ۳۵ معنا برای امر ذکر کرده اند (راسخ، ۱۴۲۴، ص. ۳۶). مسئله «فَأَنْتَظِرُوا إِيَّيْكُمْ مِنَ الْمُنتَظِرِينَ» تهدید است نه این که آنها منتظرند. آنها که یقین دارند این دروغ است منتظر عذاب نیستند. اگر هم منتظر باشند با انتظار هود خیلی فرق دارد. فرمود: «إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظِرِينَ» من با یقین به وقوع منتظرم، شما چون یقین به عدم دارید، اصلاً منتظر نیستید، اگر هم منتظر باشید منتظرید بینید دروغ من روشن شود یا انتظارتان با شک همراه است. لذا انتظار عاد با انتظار پیغمبرشان خیلی فرق می کند (جوادی آملی، ۱۳۷۷). در آیات ۲۰ و ۱۰۲ سوره یونس نیز «فَأَنْتَظِرُوا»، انتظار هلاکت و عقاب خداوند با قهر و قتل در دنیا و عقاب در آخرت تفسیر شده است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۵، ص. ۱۵۰؛ قمی مشهدی، ۱۳۸۶، ج ۶، ص. ۱۱۳).

عبارت «فَهَلْ يَنْتَظِرُونَ إِلَّا مِثْلَ أَيَّامِ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِهِمْ» تفریع بر آیه قبل «وَمَا تُغْنِي الْآيَاتُ وَالتَّنْذِرُ عَنْ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ» است یعنی زمانی که آیات و انذار در شما اثری ندارد و ایمان نمی- آورید، منتظر روزگاری مانند روزگار افرادی باشید که قبل از شما بودند. به همین دلیل به پیامبر صلی الله علیه و آله دستور می دهد بگو: منتظر زمانه ای مثل زمانه قبل از خود و عذابی باشید که بین ما جدایی می اندازد. پس در آن موقع ایمان می آورید درحالی که ایمان سودی ندارد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۰، صص. ۱۲۷-۱۲۸).

است. این معنا اعم از نزول عذاب بوده و شامل غلبه حق بر باطل یا هر چیز داخل در حکم خداوند می شود.

نظر مفسران شیعه

علامه طباطبایی انتظار در آیه ۲۰ سوره یونس را انتظار نشانه ای می داند که حق را از باطل جدا می کند و می فرماید: درخواست معجزه ای غیر از قرآن از طرف مشرکان در اصل استخفاف قرآن بود. به همین دلیل در ادامه آیه امر «قُلْ» با «فاء» آمده لذا «فَقُلْ إِنَّمَا الْغَيْبُ لِلَّهِ» یعنی معجزاتی که درخواست می کنید از غیب و مختص خداست. پس منتظر باشید من نیز منتظرم. لذا از این آیه استفاده می شود که پیامبر ﷺ در انتظار نشانه ای غیر از قرآن بود که بین حق و باطل جدایی سازد و بین پیامبر و امتش قضاوت کند. این وعده صریح که در انتظارش بودند در آیه «وَإِنَّمَا نُرِيَّتكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَفَّيْتَكَ فَإِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ» (یونس: ۴۶) آمده است (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱، ص ۳۴).

نظر دوم اهل سنت انتظار نسبت به فرا رسیدن قضاء و حکم خداوند بود که معنایی عام است ولی مطابق این نظر از علامه طباطبایی انتظار نسبت به نزول آیه جدا کننده ی حق از باطل است به گونه ای که پیامبر ﷺ نسبت به آن یقین دارد و منتظر آن است. براساس نظر دوم عبارت «فانتظروا»، می تواند به معنای انتظار تحقق حکم خداوند هم باشد؛ زیرا حکم و قضاء الهی به عنوان سرانجام نافرمانی، شامل عذاب و یا احکام دیگر می شود. حال می توان به انتظار عذاب به عنوان یک وعید اشاره کرد که قضای خداست و یا می توان آن را به عنوان اجرای حکم خداوند در نظر گرفت.

۳. جوابی در برابر درخواست مشرکان

یکی دیگر از نظرات مشترک میان فریقین، موردی است که عبارت مورد نظر را جوابی در برابر درخواست مشرکان مبنی بر انتظار معجزه می داند.

نظر مفسران اهل سنت

طبق آیه «وَيَقُولُونَ لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ آيَةٌ مِنْ رَبِّهِ» (یونس: ۲۰) مشرکان درخواست معجزه ای از پیامبر ﷺ داشتند. فخررازی ذیل این آیه، عبارت «فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظِرِينَ» را جوابی در مقابل درخواست مشرکان می داند. ایشان در این باره می گوید:

این کلام مشرکان نوع چهارم از شبهات قوم پیامبر ﷺ در انکار نبوت ایشان بود. آنها می گفتند: قرآنی که آورده ای کتابی است مشتمل بر انواع کلمات؛ در حالی که کتاب

نمی‌تواند معجزه باشد. پیامبرانی مثل حضرت موسی و عیسی معجزات دیگری غیر از کتاب داشتند که بر نبوت آنها دلالت دارد. خداوند در برابر این درخواست به پیامبرش دستور می‌دهد در جواب آنها بگو: «إِنَّمَا الْغَيْبُ لِلَّهِ فَانْتَبِهُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ». وجه جواب فوق، اقامه دلیلی چیره‌کننده بر این است که آشکار شدن قرآن برای پیامبر ﷺ، معجزه‌ای غالب و ظاهر است؛ زیرا ایشان بین همان مردم متولد و تربیت یافته بود، آنها می‌دانستند ایشان نزد استادی تعلیم نیافته؛ بلکه چهل سال است که با آنهاست و به تعلم اشتغال نداشته است. در این شرایط نازل شدن قرآن بر پیامبر ﷺ به صورت ناگهانی، فقط با وحی امکان‌پذیر است. این مطلب خود برهانی قاهر بر اعجاز قرآن است. زمانی که برهان فوق ثابت شود، درخواست معجزه‌ای به جز قرآن از قبیل اقتراحات و شبیه به بدعت است که در اثبات نبوت احتیاجی به آن نیست؛ زیرا معجزه از علوم غیبی است که به مشیت الهی برمی‌گردد و خداوند در صورتی که بخواهد آن را ظاهر می‌کند. پس برای هر کس لازم است منتظر باشد که آیا خداوند آن معجزه را می‌آورد. لذا خداوند درخواست آنها را اجابت کند یا نکند، باز نبوت و صدق ادعای ایشان ثابت است. این وجه جواب، ظاهر در تقریر مطلوب است (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۱۷، ص. ۲۳۰).

بنابر بیان فوق بعد از تمامیت اعجاز قرآن و اثبات رسالت پیامبر ﷺ باید منتظر ماند که آیا خداوند معجزه‌ی دیگری محقق می‌کند؛ لذا با وجود درخواست مشرکان نسبت به اتیان معجزه‌ی جدید، برآورده شدن لازم نیست بلکه در اختیار خداوند است.

نظر مفسران شیعه

در میان مفسران شیعه بانو امین آیه ۲۰ سوره یونس را مقول قول کافران و مشرکین می‌داند که با تحکم می‌گفتند چرا علامتی جز این آیات بر پیامبر ﷺ نازل نگردد. مقصود آنها این بوده که چرا معجزه‌ای که ما را پناه دهد بر او نازل نشده است. خداوند در ادامه به رسولش فرمان می‌دهد بگو غیب مخصوص خداست. منتظر باشید شاید معجزه‌ای بیاید شما را پناه دهد، من نیز با شما منتظرم (بانو امین، بی‌تا، ج ۶، ص. ۱۴۵).

بر این اساس عبارت «فانتظروا» می‌تواند پاسخی به درخواست‌های مشرکان تعبیر شود که از پیامبران نشانه‌ای برای اثبات حقانیت دعوت‌شان می‌خواستند. این انتظار ممکن است اشاره به این مطلب داشته باشد که به زودی حکم خداوند جاری خواهد شد یا اشاره به این مطلب کند که به زودی عذاب بر شما نازل می‌شود، یعنی یک یادآوری از جانب پیامبر در برابر نافرمانی قوم بیان می‌شود که چه پیامدهایی در انتظار آنهاست. لذا این نوع پاسخ به

درخواست‌های مشرکان هم تأکیدی بر قدرت و علم الهی است و هم به نوعی آنها را به فکرکردن درباره عواقب اعمال‌شان وا می‌دارد.

افتراقات فریقین در تفسیر عبارت «فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ»

علمای شیعه درباره این عبارت، متذکر معانی دیگری شده‌اند که اهل سنت آن را بیان نکرده‌اند.

نظر علمای شیعه

۱. امر و سنن خداوند

سلطان علی‌شاه «فَانْتَظِرُوا» را انتظار امر خداوند در حق پیامبر ﷺ و مشرکان دانسته است (علی‌شاه، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۱۹۱).

عیاشی نیز روایتی از أحد الصادقین علیه السلام نقل می‌کند که: «إِنَّ اللَّهَ قَضَى الْإِخْتِلَافَ عَلَى خَلْقِهِ وَ كَانَ أَمْرًا قَدْ قَضَاهُ فِي عِلْمِهِ كَمَا قَضَى عَلَى الْأُمَّمِ مِنْ قَبْلِكُمْ وَ هِيَ السُّنَنُ وَ الْأُمْتَالُ يَجْرِي عَلَى النَّاسِ فَجَرَتْ عَلَيْنَا كَمَا جَرَتْ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا؛ خداوند اختلاف در بین خلق را حتمی قرار داد و این امر خداوند به عنوان یک سنّت در اُمم مختلف در علم خداوند واقع است. سپس امام آیات «فَهَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا السُّنَّتَ الْأُولَىٰ فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَبْدِيلًا وَ لَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللَّهِ تَحْوِيلًا»، «فَهَلْ يَنْتَظِرُونَ إِلَّا مِثْلَ أَيَّامِ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِهِمْ قُلْ فَاَنْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ» و «لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ» را تلاوت فرمودند (عیاشی، ۱۳۸۰ق، ج ۲، صص ۳۰۶-۳۰۷).

مطابق این روایت انتظار مربوط به وقوع سنن الهی است و عبارت «فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ» می‌تواند به معنای نتیجه‌گیری از دستورات الهی باشد. انتظار برای وقوع یک امر الهی به این معناست که فرمان‌های خداوند حتماً تحقق خواهد یافت و هیچ چیز نمی‌تواند جلوی آن را بگیرد. همچنین این عبارت می‌تواند به سنن الهی اشاره داشته باشد که در تاریخ و طبیعت حاکم است. سنن الهی به معنای قوانین و نظام‌هایی هستند که خداوند در خلقت و مدیریت جهان برقرار کرده است و همواره به عنوان نتیجه اعمال انسان‌ها وجود دارد. در واقع این انتظار می‌تواند یادآور این باشد که خداوند در همه زمان‌ها و مکان‌ها بر قوانین خود حاکم است و هیچ‌کس نمی‌تواند از آن فرار کند.

به نظر می‌رسد این دیدگاه، با شواهد قرآنی قابل تأیید است به ویژه قسمت آغازین آیه ۱۰۲ سوره یونس، «فَهَلْ يَنْتَظِرُونَ إِلَّا مِثْلَ أَيَّامِ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِهِمْ قُلْ فَاَنْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ» به صورت استفهام انکاری، سوال می‌کند آیا جز این است که انتظار روزی را

می‌کشند همانند روزهایی که پیشینیان شان منتظرش بودند؟ این تعبیر تصریح در معنای سنت است. قرآن کریم در آیات «سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ» (احزاب: ۳۸) و «سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا» (احزاب: ۶۲) نیز از همین تعبیر استفاده کرده است.

۲. تفسیر انتظار به مهدویت

در مورد تعبیر «فَأَنْتَظِرُوا إِلَيَّ مِنْ مَعَكُمْ مِنَ الْمُتَنَتِّظِينَ» روایاتی در کتب حدیثی و تفسیری شیعه ذکر شده که منظور از انتظار، انتظار فرج است. از آن جا که شیعه همواره مطابق تعالیم ائمه علیهم السلام در انتظار فرج حضرت مهدی وَجْهَ الْمَشْرِقِ بوده و در مورد آن سؤال می‌پرسیده یا کلمات ائمه علیهم السلام را به خاطر می‌سپرده است، متبادر از انتظار فرج یا فرد افضل آن انتظار فرج آن حضرت است؛ زیرا گشایش و رفع غم واقعی از جامعه‌ی انسانی با ظهور ایشان محقق می‌شود. علاوه بر این که در برخی احادیث به صراحت به فرج امام غائب تصریح شده است.

حدیث اول

در کتاب *کمال‌الدین و تمام‌النعمه* روایتی به صورت مسند از محمد بن فضیل در رابطه با این مطلب آمده که منظور از تعبیر «فَأَنْتَظِرُوا إِلَيَّ مِنْ مَعَكُمْ مِنَ الْمُتَنَتِّظِينَ»، انتظار ظهور است:

حَدَّثَنَا الْمُظَفَّرُ بْنُ جَعْفَرِ الْمُظَفَّرِ الْعُلَوِيِّ السَّمَرَقَنْدِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ مَسْعُودٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مَسْعُودٍ عَنْ عِمْرَانَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْحَمِيدِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفَضِيلِ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ - الرِّضَا قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنِ الْفَرَجِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يَقُولُ فَأَنْتَظِرُوا إِلَيَّ مِنْ مَعَكُمْ مِنَ الْمُتَنَتِّظِينَ (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ج ۲، ص. ۶۴۴)؛

از امام رضا علیه السلام از فرج پرسیدم. فرمودند: خداوند می‌فرماید: انتظار بکشید من نیز با شما از منتظران هستم.

سند این روایت قابل تصحیح است؛ زیرا مظفر بن جعفر به سبب ترصی شیخ صدوق توثیق شده است. جعفر بن محمد نیز به سبب اکتار روایت مظفر بن جعفر از وی در عمل ثقه شمرده شده است. محمد بن عبد الحمید نیز از روایانی است که محمد بن أحمد بن یحیی در بسیاری از اسناد از وی نقل کرده و ابن ولید او را از مشایخ وی استثناء نکرده است. محمد بن فضیل هر چند رمی به غلو شده است (طوسی، ۱۳۸۱ق، ص. ۳۶۵) ولی این گونه تضعیفات غیرحسسی تمام نیست. وی به دلیل اکتار روایی بزرگانی مثل محمد بن اسماعیل بن بزیع و حسین بن سعید أهوازی، ثقه شمرده می‌شود. محمد بن مسعود عیاشی و عمران بن موسی نیز به صراحت توسط

رجالیون توثیق شده‌اند (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص. ۳۵۰؛ نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص. ۲۹۱).

مطابق این روایت عبارت «فَانْتَظَرُوا إِلَيَّ مَعَكُمْ مِنَ الْمُتَنْظِرِينَ» به معنای امید به گشایش الهی در هنگام مشکلات است. این مفهوم با آیات قرآن و روایات دیگر که در آنها به صبر و امید به فرج تأکید شده است، هم‌راستا است. در قرآن مکرر آمده مؤمنین در مواجهه با مشکلات صبر پیشه کنند. مثلاً در آیه ۶۰۵ سوره شرح آمده: «فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا * إِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا» یعنی به طور حتم پس از هرسختی، آسانی خواهد بود. این آیات به مؤمنین می‌آموزد در دشواری‌ها به گشایش امید داشته باشند. روایات متعددی از اهل بیت علیهم‌السلام نیز درباره صبر و انتظار برای گشایش الهی وجود دارد. روایت «أَفْضَلُ أَعْمَالِ الْمَرْءِ أَنْتِظَارُ الْفَرَجِ؛ بَرْتَرِينَ أَعْمَالِ انْسان، انتظار فرج است» (ابن بابویه، ۱۳۶۲، ج ۲، ص. ۶۲۱) بیانگر این موضوع است. از نظر عقلی هم انتظار فرج و گشایش در مواقع دشواری مفهومی کاملاً پذیرفته شده است. لذا این روایت با آیات، روایات و عقل سازگار است.

حدیث دوم

حدیث دیگری توسط شیخ صدوق نقل شده که از حدیث فوق طولانی‌تر است:

حَدَّثَنَا الْمُظَفَّرُ بْنُ جَعْفَرِ الْمُظَفَّرِ الْعَلَوِيُّ السَّمَرْقَنْدِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ مَسْعُودٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مَسْعُودٍ قَالَ حَدَّثَنِي أَبُو صَالِحٍ خَلْفُ بْنُ حَمَادٍ الْكُشَيْبِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا سَهْلُ بْنُ زِيَادٍ قَالَ حَدَّثَنِي مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ عَنْ أُمِّدِينَ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي نَصْرٍ قَالَ قَالَ الرِّضَا مَا أَحْسَنَ الصَّبْرَ وَ انْتِظَارَ الْفَرَجِ أَمَا سَمِعْتَ قَوْلَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَ ارْتَقِبُوا إِلَيَّ مَعَكُمْ رَقِيبًا. فَانْتَظَرُوا إِلَيَّ مَعَكُمْ مِنَ الْمُتَنْظِرِينَ فَعَلَيْكُمْ بِالصَّبْرِ فَإِنَّهُ إِذَا جِيءَ الْفَرَجُ عَلَى الْيَأْسِ فَقَدْ كَانَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ أَصْبَرَ مِنْكُمْ (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ج ۲، ص. ۶۴۵)؛

صبر و انتظار فرج چقدر نیکوست. آیا قول خداوند نشنیده‌ای که می‌فرماید: «منتظر باشید من هم با شما منتظرم» صبر پیشه کنید، چون فرج بعد از زمان ناامیدی می‌آید به درستی کسانی که قبل از شما بودند، صبورتر بودند.

بسیاری از روایت این حدیث مورد اختلاف بین رجالیون است ولی می‌توان گفت که این روایت به جهت خلف بن حماد کشی ضعیف است؛ زیرا وی تنها در رجال شیخ طوسی بدون هیچ توثیقی ذکر شده است (طوسی، ۱۳۸۱ق، ص. ۴۲۶).

روایت فوق به اهمیت صبر و انتظار فرج در شرایط دشوار اشاره می‌کند. قرآن نیز بر اهمیت صبر تأکید کرده است. خداوند در آیه «فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ» (روم: ۶۰)، انسان را به صبر در مواجهه با دشواری‌ها دعوت و تأکید می‌کند خدا با صابران است و وعده‌های خداوند تحقق

می یابد. در روایات نیز به شکیبایی در برابر مشکلات اشاره شده است. امام صادق علیه السلام می - فرماید: «الصَّبْرُ يُعْقِبُ خَيْرًا فَاصْبِرُوا وَ وَظِنُوا أَنْفُسَكُمْ عَلَى الصَّبْرِ تُوجَرُوا؛ صبر، خیر را به دنبال می آورد پس صبر کنید و خود را برای صبر مهیا کنید تا اجر داده شوید» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص. ۸۹). از منظر عقل انتظار فرج در مواجهه با مشکلات منطقی است. مطابق شواهد تاریخی نیز صبر و انتظار فرج در زمان های بحرانی مشوق مسلمانان در ادامه راه و حفظ امیدواری بوده است. بنابراین روایت مذکور از لحاظ آیات، روایات، عقل و تاریخ تأیید شده است.

حدیث سوم

در کتاب *کمال الدین و تمام النعمه* حدیث سومی از شیخ صدوق با مقداری تفاوت در تعابیر نقل شده است:

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ الدَّقَّاقُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْكُوفِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ عِمْرَانَ النَّخَعِيُّ عَنْ عَمِّهِ الْحُسَيْنِ بْنِ يَزِيدَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَبِي حَمَزَةَ عَنْ يَحْيَى بْنِ أَبِي الْقَاسِمِ قَالَ سَأَلْتُ الصَّادِقَ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ الْم * ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ * الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ * فَقَالَ الْمُتَّقُونَ شِيعَةُ عَلِيٍّ وَ الْغَيْبُ فَهُوَ الْحُجَّةُ الْغَائِبُ. وَ شَاهِدُ ذَلِكَ قَوْلُ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَ يَقُولُونَ لَوْلَا أَنْزَلَ عَلَيْهِ آيَةً مِنْ رَبِّهِ فَقُلْ إِنَّمَا الْغَيْبُ لِلَّهِ فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ج ۲، ص. ۳۴۰)؛

امام صادق علیه السلام در تفسیر آیات «الم * این است همان کتابی که در آن هیچ شکی نیست * پرهیزکاران را راهنماست * آنان که به غیب ایمان می آورند *» فرمودند: متقون، شیعیان علی علیه السلام هستند. و «الغیب» حجت غائب است، شاهد این مطلب، کلام خداوند «و يقولون لولا انزل عليه آية من ربه فقل إنما الغيب لله فانظروا اتي معكم من المنتظرين» است.

بسیاری از روایات این حدیث، مورد اختلاف رجالیون است ولی در تصحیح این روایت می توان گفت: شیخ صدوق به کثرت از استاد مورد اعتمادش علی بن احمد، روایت نقل کرده و تعبیر «رضی الله عنه» را برای ایشان به کار برده است، اما محمد بن ابی عبدالله دارای توثیق صریح است (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص. ۳۷۳). موسی بن عمران به دلیل کثرت روایت احمد بن - جعفر اَسَدی از او تصحیح می شود. حسین بن یزید نیز در عمل با نقل زیاد احادیث وی توسط ابراهیم بن هاشم، توثیق شده است. اما علی بن ابی حمزه از مشایخ ابن ابی عمیر است که اصحاب قبل از واقفی شدنش از او نقل کرده اند. یحیی بن ابی القاسم نیز توثیق صریح دارد (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص. ۴۴۱). بنابراین حدیث فوق صحیح و یا لأقل موثق است.

غیب در آیه ۳ سوره بقره، به حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف تطبیق داده شده و شاهد آن نیز عبارت «فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ» است. غیب در لغت هر چیزی است که از چشم پوشیده باشد (ابن فارس، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۴۰۳؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۴ق، ص ۶۱۶). غیب مصادیق متفاوتی دارد. از مهم ترین مصادیق ایمان به غیب، ایمان به امام غائب است. در روایات تأکید بسیاری بر اهمیت انتظار و صبر به ویژه در پیوند با غیبت امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف وجود دارد. امام صادق عجل الله تعالی فرجه الشریف درباره آیه «هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ» می فرماید:

مَنْ أَقْرَبَ بِقِيَامِ الْقَائِمِ أَنَّهُ حَقٌّ (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ج ۱، ص ۱۷)؛
کسی که اقرار کند که قیام حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف حق است.

مفهوم انتظار برای ظهور و قیام رهبری عادل در زمان غیبت و امید به تحقق عدالت از منظر عقل نیز پذیرفته شده است. همچنین تاریخ اسلام نشان دهنده اهمیت شدید انتظار و غیبت امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف است و این انتظار به بخشی از باورهای مذهبی مسلمانان تبدیل شده است. در نتیجه این روایت با مبانی لغوی، دینی، عقلی و تاریخی همخوانی دارد.

حدیث چهارم

در کتاب *قرب الاسناد حمیری* حدیثی در رابطه با دلالت تعبیر «فَانْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ» بر امر فرج نقل شده است:

مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْحَطَّابِ قَالَ: أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي نَصْرٍ قَالَ: سَأَلْتُ الرِّضَا وَ قُلْتُ لَهُ: جُعِلْتُ فِدَاكَ، إِنَّ أَصْحَابَنَا رَوَوْا عَنْ شَهَابٍ عَنْ جَدِّكَ أَنَّهُ قَالَ: «أَبَى اللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى أَنْ يُمْلِكَ أَحَدًا مَّا مَلَكَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ، ثَلَاثَ وَ عَشْرِينَ سَنَةً». قَالَ: «إِنْ كَانَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ قَالَهُ جَاءَ كَمَا قَالَ». فَقُلْتُ لَهُ: جُعِلْتُ فِدَاكَ، فَأَيُّ شَيْءٍ تَقُولُ أَنْتَ؟ فَقَالَ: «مَا أَحْسَنَ الصَّبْرَ وَ انْتِظَارَ الْفَرَجِ! أَمَا سَمِعْتَ قَوْلَ الْعَبْدِ الصَّالِحِ: اذْتَمَبُوا إِنِّي مَعَكُمْ رَقِيبٌ فَاذْتَمَبُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ * فَعَلَيْكُمْ بِالصَّبْرِ فَإِنَّهُ إِنَّمَا يَجِيءُ الْفَرَجُ عَلَى الْيَأْسِ، وَ قَدْ كَانَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ أَصْبَرَ مِنْكُمْ (حمیری، ۱۴۱۳ق، ص ۳۸۰)؛

بزنطی می گوید: به حضرت رضا عجل الله تعالی فرجه الشریف گفتم فدایتان شوم اصحاب از شهاب از جد شما روایت کرده اند خداوند إباء دارد کسی را به مقدار ۲۳ سال که پیامبر را مسلط کرد، بر مردم مسلط کند. حضرت فرمود: اگر امام صادق عجل الله تعالی فرجه الشریف به او می گفت آمد، همان طور که فرموده بود می بود. بزنطی می گوید گفتم چه می گویی؟ حضرت فرمود: صبر و انتظار فرج چقدر نیکو است، آیا قول حضرت هود را نشنیدید که فرمود: «شما منتظر باشید من هم با شما منتظرم»، بنابراین صبور باشید، چون فرج بعد از زمان ناامیدی می رسد و افراد قبل از شما صبورتر بودند.

این روایت صحیح است؛ زیرا محمد بن حسین و بزندی هر دو امامی هستند که توسط رجال یون توثیق شده‌اند (نجاشی، ۱۴۰۷ق، ص. ۳۳۴؛ طوسی، ۱۳۵۶ق، ص. ۵۰).
محتوای این روایت مانند روایت دوم، با قرآن، روایات، عقل و تاریخ سازگار است.

حدیث پنجم

عیاشی حدیثی در مورد تعبیر آیه‌ی انتظار، از امام رضا علیه السلام نقل کرده است:

عن أحمد بن محمد عن أبي الحسن الرضا قال: سمعته يقول ما أحسن الصبر و انتظار الفرج.
أما سمعت قول العبد الصالح: فانتظروا إني معكم من المنتظرين (عیاشی، ۱۳۸۰ق، ج ۲، ص. ۲۰)؛

صبر و انتظار فرج چقدر نیکو است، آیا قول حضرت هود را نشنیدی که فرمود منتظر باشی من هم با شما منتظرم.

شیخ طوسی در رجال، محمد بن مسعود عیاشی را در باب «من لم یرو عنهم» ذکر کرده است (طوسی، ۱۳۸۱ق، ص. ۴۴۰). ایشان به صورت مستقیم از ائمه علیهم السلام نقل حدیث نکرده است از آن جا که نقل عیاشی از امام رضا علیه السلام یا راوی متصل به آن حضرت با چند واسطه صورت می‌گیرد، حدیث فوق مرسل است.

البته گستردگی دانش عیاشی و منابع متعددی که از هر دو حوزه حدیثی شیعه و اهل سنت در اختیار داشته، کتاب تفسیر او را از دیگر تفاسیر متقدم، متمایز ساخته و کتاب را علی رغم بی سند بودن، مقبول محدثان و مفسران پس از خود کرده است (عبدالهادی مسعودی، تفسیر روایی جامع، ج ۲، ص. ۳۷).

مضمون این روایت، شبیه روایت دوم و چهارم است.

حدیث ششم

عیاشی روایت دیگری در این مورد نقل کرده است:

عن محمد بن الفضیل عن أبي الحسن الرضا قال سألتُه عن شيء في الفرج، فقال أو ليس تعلم أن انتظار الفرج من الفرج إن الله يقول: فانتظروا إني معكم من المنتظرين (عیاشی، ۱۳۸۰ق، ج ۲، ص. ۱۳۸)؛

از امام رضا علیه السلام در مورد چیزی درباره‌ی فرج پرسیدم، حضرت فرمود: مگر نمی‌دانی که انتظار فرج خود، از فرج است؟ همانا خداوند می‌فرماید: انتظار بکشید من نیز با شما از منتظران هستم.

از آن جا که نقل عیاشی از راوی متصل به امام رضا علیه السلام با چند واسطه صورت می‌گیرد، این حدیث ضعیف و مرسل محسوب می‌شود.

مطابق روایت، انتظار فرج خودش نوعی فرج است. این روایت به اهمیت انتظار فرج و امیدوار بودن در شرایط دشوار اشاره دارد. بنابراین از لحاظ دینی، عقلی و تاریخی تأیید شده و به عنوان یک آموزه اساسی در فهم مفهوم انتظار در دین به شمار می‌آید. روایات بسیاری از اهل بیت علیهم السلام در مورد انتظار فرج وجود دارد. پیامبر صلی الله علیه و آله می‌فرماید:

ظَوَى لِلصَّابِرِينَ فِي غَيْبَتِهِ طَوَى لِّلْمُتَّقِينَ عَلَىٰ مَحَجَّتِهِمْ أَوْلَيْكَ وَصَفَّهُمُ اللَّهُ فِي كِتَابِهِ وَقَالَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَقَالَ أَوْلَيْكَ حِزْبُ اللَّهِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ (خزازه‌ری، ۱۴۰۱ق، ص. ۶۰)؛

خوشا به حال صبرکنندگان در غیبتش، خوشا به حال پایداران بر محبتش، همانان که خداوند در کتابش چنین وصف کرده: هدایتی برای پروا پیشگان است؛ همانان که به غیب ایمان دارند.

انتظار برای ظهور امام مهدی عجل الله تعالی فرجه همچنین به عنوان یک نقطه امید در دل‌های مردم نقش داشته است.

حدیث هفتم

ما جاء عن أبي جعفر محمد بن علي، أَنَّهُ سُئِلَ عَنِ الْفَرَجِ، مَتَى يَكُونُ؟ فَقَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يَقُولُ: «فَأَنْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظِرِينَ» ثُمَّ قَالَ: يُرْفَعُ لِآلِ جَعْفَرِ بْنِ أَبِي طَالِبٍ رَايَةٌ ضَلَالٌ، ثُمَّ يُرْفَعُ آلُ عَبَّاسٍ رَايَةٌ أَصْلٌ مِنْهَا وَأَشْرٌ، ثُمَّ يُرْفَعُ لِآلِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ رَايَةٌ وَ لَيْسَتْ بِشَيْءٍ، ثُمَّ يُرْفَعُ لِوَلَدِ الْحُسَيْنِ رَايَةٌ فِيهَا الْأَمْرُ (ابن حيون، ۱۴۰۹، ج ۳، ص. ۳۵۶)؛

از امام باقر علیه السلام پرسیده شد: فرج چه موقع است؟ فرمودند: خداوند عزوجل می‌فرماید: «فَأَنْتَظِرُوا إِنِّي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظِرِينَ». سپس فرمود: برای آل جعفر بن ابی‌طالب پرچم گمراهی بر افراشته می‌شود. سپس آل عباس پرچمی گمراه‌تر بلند می‌کند. سپس برای آل حسن بن علی علیهم السلام پرچم‌هایی برافراشته می‌شود که چیزی نیست. سپس برای فرزند حسین علیه السلام پرچمی که در آن امر است بر افراشته می‌شود.

این حدیث به جهت مرسله بودن و عدم ذکر سلسله روایت، ضعیف است.

تأکید به حقانیت اهل بیت علیهم السلام، ضرورت حمایت از ایشان و پیامدهای انحرافات که در تاریخ رخ داده است در روایات موجود است. تاریخ اسلام نیز نشان‌دهنده بروز اختلافات سیاسی، مذهبی و همچنین ظهور و سقوط بسیاری از احزاب است. در همه این موارد اهل-

بیت عجل الله تعالی فرجه الشریف به عنوان نمایندگان واقعی دین در برابر اختلافات مورد تجلیل قرار گرفته‌اند. این روایت به طور کلی می‌تواند مورد توجه قرار گیرد اما نیاز به توضیحات بیشتری در زمینه‌های تاریخی درباره افراد یاد شده دارد.

این گونه احادیث در کتب روایی متأخر مثل *البرهان فی تفسیر القرآن* (ج ۱، ص ۱۲۴؛ ج ۲، ص ۵۶۱)، *تفسیر الصافی* (ج ۲، ص ۴۲۸)، *نور الثقلین* (ج ۲، ص ۳۹۴) و... نیز از منابع متقدم نقل شده است.

با توجه به احادیث متعددی که در مقام از کتب و روایات مختلف نقل شده است، این احادیث به حد استفاضه رسیده‌اند و از مجموع این احادیث که مشتمل بر اخبار صحاح و غیر صحیح است، اطمینان به صدور این مفاد از ائمه عجل الله تعالی فرجه الشریف حاصل می‌شود. با توجه به این که در هر طبقه راویان متفاوت این قبیل روایات را با تعبیر مختلف به کار برده‌اند، می‌توان گفت: این روایات به صورت متواتر نقل شده است، اگرچه منابع تفسیری اهل سنت، انتظار در این آیه را به معنای ظهور فرج بیان نکرده‌اند، لکن اهل سنت معتقد به ظهور و قیام امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف در آخرالزمان است، حتی نخستین کتاب در خصوص آخرالزمان، توسط یکی از عالمان اهل سنت به نام نعیم بن حماد مروزی، متوفای ۲۲۸ قمری، حدود ۱۰۰ سال پیش از الغیبه نعمانی؛ نخستین اثر شیعی در حوزه مهدویت است (علیانسب، ۱۳۹۸، ص ۱۲).

به نظر می‌رسد منظور از انتظار در ظاهر تعبیر «فَأَنْتَظِرُوا إِلَيَّ مَعَكُمْ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ» انتظار نزول عذاب برای مشرکان و گناهکاران است؛ زیرا متبادر به ذهن از سیاق این تعبیر، تهدید بر فرود آمدن عذاب الهی است. البته با توجه به سخنان معصومین عجل الله تعالی فرجه الشریف در مقام بیان تأویل یا بطون آیات، این تعبیر ابایی ندارد که جزء آیات مهدویت شمرده شود و مقصود از انتظار، انتظار فرج نیز باشد؛ لذا ارزشمندترین انتظار، انتظار برای ظهور و قیام منجی بشریت است.

به بیان دیگر معنای ظاهر آیه هم عذاب است این تفسیر درست می‌نماید، اما پذیرش این تفسیر، نفی جریان آیه بر انتظار فرج نیست چرا که عذاب مفهوم عامی است و یکی از مصادیق جریان عذاب الهی در آخرالزمان بر دشمنان لجوج و عنود، آخرین حجت الهی است. چنان که عذاب الهی بر دشمنان هود آمده بر دشمنان امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف هم قابل جریان است. «وُنَزِّلَ مِنَ الْقُرْآنِ مَا هُوَ شِفَاءٌ وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ إِلَّا خَسَارًا» (اسراء: ۸۲) چنان که نزول قرآن رحمت است اما برای کسی که خود را در معرض نسیم رحمت قرار دهد و اگر کسی در برابر رحمت الهی دهن کجی کند گرفتار امر حتمی و سنت الهی عذاب بر دشمنان خدا و حجت او می‌گردد.

نتیجه‌گیری

میان علمای فریقین، درباره معنای انتظار در عبارت «فَأَنْتَظِرُوا إِلَيَّ مَعَكُمْ مِنَ الْمُنتَظِرِينَ» نظرات مختلفی مطرح شده است. مفسران شیعه و اهل سنت درباره سه معنا از معانی انتظار اشتراک نظر دارند: (الف) نزول عذاب برای گناهکاران (ب) حکم و داوری خدا (ج) جوابی در برابر درخواست معجزه از طرف مشرکان. علمای شیعه معانی دیگری نیز برای این تعبیر بیان کرده‌اند که در میان اهل سنت ذکر نشده است. (الف) گروهی از مفسران شیعه انتظار را انتظار امر و سنن خدا معنا می‌کنند. (ب) گروهی از مفسران و محدثان شیعه روایاتی از معصومین عليهم السلام نقل کرده و منظور از «فَأَنْتَظِرُوا» را انتظار فرج می‌دانند. اگرچه اهل سنت، ظهور و قیام امام مهدی در آخرالزمان را قبول دارند و روایات فراوانی در این خصوص نقل کرده‌اند، اما در میان منابع روایی اهل سنت روایتی که این آیه را به انتظار ظهور حضرت مهدی تفسیر کرده باشند، یافت نشد. لذا این آیات را از آیات مختص شیعه در موضوع مهدویت معرفی می‌کنند. البته این نظر با نظرات اهل سنت و دیدگاه‌های شیعی دیگر نیز قابل جمع است؛ چون با ظهور و قیام امام مهدی هم حکم و قضای الهی محقق می‌شود، هم عذاب الهی بر معاندان واقع می‌شود و هم سنت الهی که پایان تاریخ را ظهور و غلبه حق دانسته، شامل می‌شود.

منابع

قرآن کریم

- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۹۵ق). *کمال‌الدین و تمام‌النعمة*. (علی اکبر غفاری، محقق). تهران: اسلامیه.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۶۲). *الخصال*. (علی اکبر غفاری، محقق). قم: جامعه مدرسین.
- ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی. (۱۴۰۹ق). *شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار عليهم السلام* (محمد حسین حسینی جلالی، محقق). قم: جامعه مدرسین.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی. (۱۴۲۲ق). *زاد المسیر فی علم التفسیر* (مهدی عبدالرزاق، محقق). بیروت: دارالکتب العربی.
- ابن سیده، علی بن اسماعیل. (۱۴۲۱ق). *المحکم والمحیط الاعظم* (عبدالحمید هنداوی، محقق). بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴ق). *معجم مقاییس اللغة*. (عبدالسلام محمد هارون، محقق). قم: مکتب الاعلام الاسلامی.

- ابن قیم جوزیه، محمد بن ابی بکر بن ایوب بن سعد شمس. (بی تا). *اغاثه اللفهان من مصاید الشیطان*. (محمد حامد الفقی، محقق). ریاض: مکتبه المعارف.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۴۱۹ق). *تفسیر القرآن العظیم*. (محمد حسین شمس الدین، محقق). بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. (جمال الدین میردامادی، محقق). بیروت: دارصادر.
- ابوالفتوح رازی، حسین بن علی. (۱۴۰۸ق). *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*. (محمد مهدی ناصح، محمد جعفر یاحقی، مصححان). مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهشهای اسلامی.
- ابو حیان، محمد بن یوسف. (۱۴۲۰ق). *البحر المحیط فی التفسیر*. (محمد جمیل صدقی، محقق). بیروت: دارالفکر.
- اشکوری، محمد بن علی. (۱۳۷۳). *تفسیر شریف لاهیجی*. (جلال الدین محدث، مصحح). تهران: دفتر نشر داد.
- آلوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵ق). *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی*. (علی عبدالباری عطیه، محقق). بیروت: دارالکتب العلمیه.
- امین، نصرت بیگم. (بی تا). *مخزن العرفان در علوم قرآن*. اصفهان: گلپهار.
- بغوی، حسین بن مسعود. (۱۴۲۰ق). *تفسیر البغوی المسمی معالم التنزیل*. (مهدی عبدالرزاق، محقق). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر. (۱۴۱۸ق). *انوار التنزیل و اسرار التأویل*. (محمد عبدالرحمن مرعشلی، مصحح). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ثعلبی، احمد بن محمد. (۱۴۲۲ق). *الکشف و البیان المعروف تفسیر الثعلبی*. (ابی محمد ابن عاشور، محقق). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- جوادی آملی، عبدالله. (۸۳۷۷/۸/۶). *درس خارج تفسیر*.
<https://eshia.ir/feqh/archive/javadi/tafsir/77/>
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۳). *تسنیم*. (روح الله رزقی، محقق). قم: مرکز نشر اسراء.
- جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۴۱۰ق). *الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیة*. (احمد عبدالغفور عطار، محقق). بیروت: دارالعلم للملایین.
- حمیری، عبدالله بن جعفر. (۱۴۱۳ق). *قرب الإسناد (ط - الحدیث)*. (موسسه آل البيت، محقق). قم: موسسه آل البيت.

- خزاز رازی، علی بن محمد. (۱۴۰۱ق). *کفایة الأثر فی النص علی الأئمة الإثنی عشر*. (عبد اللطیف حسینی کوه کمری، محقق). قم: بیدار.
- راسخ، عبدالمنان. (۱۴۲۴ق). *معجم اصطلاحات أصول الفقه*. بیروت: دار ابن حزم.
- دعاس، احمد عبید و همکاران. (۱۴۲۵ق). *اعراب القرآن الکریم*، دمشق: دار الفارابی للمعارف.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). *مفردات الفاظ قرآن*. (صفوان عدنان داوودی، محقق). بیروت: دار الشامیه.
- زمخشری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ق). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوال فی وجوه التأویل*. (مصطفی حسین احمد، مصحح). بیروت: دار الکتب العربی.
- سفارینی، شمس الدین ابوالعون محمد بن احمد بن سالم. (۱۴۰۲ق). *لواعب الانوار البهیة و سواطع الاسرار الاثریه لشرح الدرہ المضیة فی عقد الفرقة المرضیه*. دمشق: موسسه الخافقین و مکتبته.
- سلطان علی شاه، سلطان محمد بن حیدر. (۱۴۰ق). *بیان السعاده فی مقامات العبادہ*. بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر. (۱۴۰۴ق). *الدر المشرور فی التفسیر بالمأثور*. قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله مرعشی نجفی «ره».
- شبر، عبدالله. (۱۴۱۰ق). *تفسیر القرآن الکریم*. قم: موسسه دارالهجرة.
- شیخلی، بهجت عبدالواحد. (۱۴۲۷ق). *اعراب القرآن الکریم*. بیروت: دارالفکر.
- طباطبایی، محمد حسین. (۱۳۹۰ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. (فضل الله یزدی طباطبایی، هاشم رسولی، مصححان). تهران: ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ق). *جامع البیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دارالمعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۱ق). *رجال الطوسی*. نجف: انتشارات حیدریه.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۵۶ق). *الفهرست*. نجف: المکتبه المرتضویه.
- علیانسب، سیدضیاء الدین. (۱۴۰۲). *تحلیل مفهوم رابطه انتظار با بی تفاوتی اجتماعی - سیاسی. مجموعه مقالات همایش شهید سلیمانی و مکتب انتظار و مقاومت*. پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، صص ۲۹۵-۳۲۴.
- علیانسب، سیدضیاء الدین. (۱۳۹۸). *بررسی تطبیقی نشانه های حتمی قیام حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف*، قم: نشر معارف.

- عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ق). *تفسیر العیاشی*. (هاشم رسولی، محقق). تهران: مکتبه العلمیه الاسلامیه.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۰۹ق). *کتاب العین*. قم: نشر هجرت.
- فروهی، ناصر. (۱۳۸۴). *انتظار فرج. فصل نامه کلام اسلامی*. ۵۳، صص ۸۰-۹۲.
- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). *تفسیر کبیر*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فضل الله، محمد حسین. (۱۴۱۹ق). *من وحی القرآن*. بیروت: دار الملائک.
- قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا. (۱۳۸۶). *تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب* (حسین درگاهی، محقق). تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- قندوزی، سلیمان بن ابراهیم. (بی تا). *ینایع الموده لدوالقربی*. قم: دارالاسوة للطباعة و النشر.
- کاشانی، فتح الله بن شکرالله. (۱۴۲۳ق). *زیده التفاسیر*. قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه.
- کاشانی، فتح الله بن شکرالله. (۱۳۶۳). *منهج الصادقین فی الزام المخالفین*. تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- مسعودی، عبدالهادی. (۱۳۹۵). *تفسیر روایی جامع*. قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
- مغنیه، محمد جواد. (۱۴۲۴ق). *التفسیر الکاشف*. قم: دارالکتاب الاسلامی.
- نجاشی، احمد بن علی. (۱۴۰۷ق). *رجال النجاشی*. قم: انتشارات جامعه مدرسین.

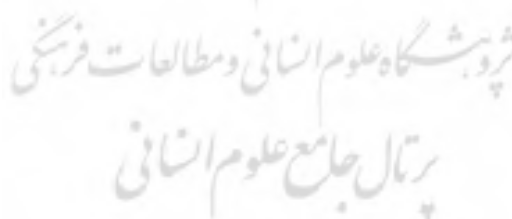
The Role of Artificial Intelligence in Paving the Way for the Reappearance of Imam Mahdi (PBUH)

Morteza Agha mohammadi ¹

Abstract

This paper explores how artificial intelligence (AI) can serve as a tool to accelerate the groundwork for the reappearance and dissemination of Mahdavi teachings in the contemporary world. Utilizing a descriptive-analytical approach, the study identifies the potential of AI in promoting Mahdavi teachings and expediting global preparation for the advent of Imam Mahdi (PBUH). The research findings indicate that AI can become a key instrument for educating individuals about the Mahdavi concepts of social justice. Leveraging capabilities such as continuous data refinement, processing and analyzing large-scale data, detecting anomalies and threats to Mahdavi thought, automating content creation and management, accelerating content production, analyzing global social and political changes, targeted data dissemination, fostering cross-cultural understanding to identify common ground regarding the reappearance, personalized education, monitoring educational processes, simulation-based learning, predicting challenges, and establishing communication and social networks among followers of Imam Mahdi (PBUH), all represent AI's potential in promoting Mahdavi teachings and preparing the groundwork for the reappearance of Imam Mahdi (PBUH).

Keywords: Artificial Intelligence, Promotion of Mahdism, Groundwork for reappearance, Imam Mahdi (PBUH)

1. assistant professor in Higher Education Complex for Language, Literature and Culturology, Al Mustafa international University, Qom, Iran (m_ghammohammadi@miu.ac.ir)